

Володимир ЯЩЕНКО,
доктор юридичних наук, професор,
голова Державного комітету України
з питань контролю за наркотиками

Анатолій ЩУРОВСЬКИЙ,
кандидат філософських наук, професор,
завідуючий кафедрою філософії
Національної академії Служби безпеки України

ФЕНОМЕН ПРАВОВІДНОСИН ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Ключові слова: правовідносини; правобуття; правосвідомість; економічна складова; взаємодія суб'єктів.

У сучасному теоретичному арсеналі як філософської, так і правової науки проблема правовідносин востаннє розглядалася на монографічному рівні понад двадцять років тому, коли правовідносини в колишньому СРСР трактувалися як відносини соціалістичного типу, а точніше – як атрибут розвиненого соціалізму (Р.О. Халфіна, Є.В. Бурлай, Ю.І. Гревцов, А.П. Дудін, Ю.Г. Ткаченко).

Між тим сьогодні, коли в українському суспільстві формується система нових правовідносин, пов'язаних з іншою ідеологією, – верховенства права – гостро постає проблема з'ясування сутності та змісту правовідносин як визначальної категорії всієї правової реальності, іншими словами – категорії правобуття.

На жаль, переважаюча тематика досліджень в юридичній сфері пов'язана з аналізом не правовідносин, а правосвідомості. Але ж відома істина, що правосвідомість є лише відображенням правобуття. Іншими словами, його копією. Однак чи можна аналізувати копію, ігноруючи оригінал?

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз правовідносин як філософсько-правової категорії. Це треба зробити хоча б то-

му, що, на нашу думку, відношення правосвідомості до правобуття є основним питанням філософії права як науки.

Зазвичай автори, про яких йшлося вище, у своїй полеміці щодо правовідносин не керувалися філософсько-правовою методологією. Їх підхід, як правило, був або чисто філософський, або чисто юридичний. Це призводило до того, що дехто з них взагалі відмовлявся від категорії правовідносин. Зокрема, Ю. Ткаченко писала, що «... не існує правових у власному розумінні відносин, а є лише правовий спосіб регулювання суспільних відносин» [1, 102].

Однак, по-перше, це означає, що автор таким регулятором визнає лише правосвідомість, а по-друге, що ця правосвідомість не має свого прототипу, тобто правобуття. Бо останнє – це і є правовідносини. Зрозуміло, що таку точку зору заперечували як юристи, так і філософи. Наприклад, вони зауважували: подібно до того, як суспільна свідомість є відображенням суспільного буття, тобто суспільних відносин, так і, очевидно, правосвідомість повинна мати свою парну категорію – правобуття (правовідносини) [2, 15].

І хоча ця полеміка точилася ще 30 років тому, проблема не вирішена й сьогодні. Вже

перше суто теоретичне питання: є сфера правовідносин надбудовчою, а чи входить до складу базису, не є риторичним, оскільки від відповіді на нього залежить з'ясування значення, місця та ролі правовідносин у всій системі соціальних зв'язків між людьми.

Якщо виходити з відомої марксистської концепції розуміння базису лише як сфери виробничих економічних відносин, то відносини правові – феномен надбудовчий. Оскільки до надбудовчої сфери належить і феномен правосвідомості, можна зробити висновок, що вони однопорядкові, хоча це суперечить істині. Ще раз нагадаємо: копія і оригінал не тотожні між собою.

Але справа не лише в формальній логіці. Очевидно, істина криється скоріш у самій природі правового феномена, який має місце як у надбудовчій, так і в базисній сферах. Адже те, що становить базис, тобто економічні відносини, регулюється правовим чинником, тобто правовідносинами. Будь-які виробничі відносини водночас являють собою також правові відносини. Базисна їх належність самоочевидна. Але цей чинник не є зовнішнім щодо виробничої сфери. Навпаки, він внутрішньо «вплетений» у базис. Звідси випливає: правовідносини становлять те, що називається правобуттям. Адже термін «буття», як відомо, вживається для визначення основи всього сущого, і насамперед свідомості. Правосвідомість в даному випадку і є відображенням правовідносин, тобто правобуття.

На наш погляд, не зовсім доцільно вживати формально-логічне сполучення «або-або», розділяючи суспільство за чорнобілою ознакою: або базис, або надбудова. Діалектика тут, як і скрізь, полягає в тому, що, по-перше, їх не можна протиставляти одне одному, по-друге, це не полюси-антиподи, а два боки, так би мовити, однієї медалі – соціальної реальності, по-третє, вони пов'язані між собою явищами, які не можна беззастережно віднести або до базису, або до надбудови. Це, наприклад, мова, соціальний досвід людства, традиції тощо, які нібито «повисають» між базисом та надбудовою. Право ж, як бачимо, «вплетене» як у базисну, так і в надбудовчу структури. Так, у надбудовчій сфері – це правосвідомість, а в базисній – правобуття як правовідносини між соціальними суб'єктами.

Отже, слід зробити висновок, що при всій відносній самостійності правосвідомості остання в кінцевому підсумку визначається правобуттям, тобто тими змінами, що відбуваються у системі правовідносин. До речі, такий підхід констатується і в сучасній енциклопедично-довідковій літературі [3, 44–45]. І не враховувати цього в надбудовчій сфері, особливо в діяльності правових інститутів, не можна. Звідси й зворотня залежність: зміни у правобутті повинні відбуватися не стихійно-революційно, а свідомо – суб'єктивно, науково зважено, ґрунтовно.

Єдине, що ми вважаємо за необхідне зауважити: парними діалектичними категоріями тут, власне, виступають не правосвідомість та правовідносини як центральні філософсько-правові категорії, а правосвідомість та правобуття, подібно до того, як у філософії взагалі такими центральними категоріями виступають свідомість та суспільне буття. Зауваження, можливо, і не дуже суттєве, але воно чітко вказує на однопорядкованість понять правовідносин та правобуття.

У цьому зв'язку потребує, на наш погляд, уточнення і подальшого визначення саме поняття правовідносин. У зазначеній вище енциклопедії вони трактуються як «суспільні відносини, які регулюються правом» [3, 44]. В принципі з таким визначенням можна погодитися, хоча воно й дещо тавтологічне. Але ми вважаємо його неповним, оскільки в ньому розкривається лише родова належність як різновид суспільних відносин. Що ж стосується видового, сутнісного аспекту, то слід говорити насамперед про сутнісні характеристики права, а в наведеному визначенні вони відсутні.

На наше переконання, найглибшою сутнісною характеристикою права є вольовий чинник, зокрема воля індивіда до надійного, стабільного існування. Так би мовити, реалізація його безпекової потреби¹.

Не вирішує проблеми, на наш погляд, і точка зору, згідно з якою критерієм виокремлення правовідносин із соціальних відносин є правова нормативність. Наприклад, у відомій концепції правовідносин Р. Халфіної правовідносини називаються суспільними відносинами, що регулюються

¹ Див.: Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 3. – С. 16–22.

нормою права [4, 7, 23, 51]. Але складається враження, що правовідносини визначаються правосвідомістю, в даному випадку – чинним законодавством. Отже, досить прийняти бездоганну з точки зору юридичної логіки конституцію, ідеальний закон, і суспільні відносини будуть найгармонійнішими.

Але ж це не так, бо будь-яка конституція як основний закон є втіленням реальної, фактичної конституції в бутті суспільства. Тим більше, що в цьому бутті містяться й головні гарантії конституційності.

Якраз гарантії конституційності в бутті і визначають правовідносини як правобуття суспільства. Окрім того, і це, вважаємо, головна методологічна вада такого підходу – правовідносини у вказаному визначенні постають результатом втручання зовнішнього чинника, в даному випадку – права, а не пояснюються виходячи зі своєї сутнісної природи, чого, власне, й вимагає діалектична логіка при визначенні понять.

Отже, за логікою наведених вище авторів, будь-які відносини можна розглядати як втручання зовнішнього чинника. Наприклад, політичні відносини тому й політичні, що їх регламентує інститут політики. Хоча насправді вони політичні в силу своєї внутрішньої класової суперечності. Так і релігійні відносини виникають не тому, що їх зумовлює церква (цей інститут виник набагато пізніше релігії), а тому, що у людини на певному ступені цивілізації виникла потреба у подвоєнні світу на реально існуючий та сфантазований, надприродний.

Іншими словами, справа полягає у внутрішніх, притаманних тому чи іншому об'єкту або різновиду діяльності зв'язках, стосунках, опосередкуваннях. Останні, власне, і називаються відносинами.

Вважаємо, що й визначення правовідносин слід здійснити в контексті цих зв'язків, стосунків та опосередкувань. Зрозуміло, без сутнісних характеристик права тут не обійтись. Тобто правовідносини мають місце не тому, що такого статусу їм надав зовні інститут права, а тому, що самі стосунки, зв'язки між людьми є правовими. Іншими словами, вони не зовні детерміновані правом, а внутрішньо детерміновані, необхідні, закономірні тощо. Не випадково М. Козюбра говорить про правовідносини як про «... безпосередній бік економічних,

політичних, соціально-культурних, управлінських, сімейних та інших життєвих стосунків» [5, 50–51]. Цілком погоджуючись з автором, зауважимо, що це не бік, а сутнісно-змістовна складова відносин. Знову ж таки, йдеться про вольовий чинник як потребу людини у надійному, безпечному існуванні.

До речі, про вольову природу не лише права, а й правовідносин автори писали ще 20 років тому: «Поняття правовідносини означає індивідуальну вольову взаємодію між суб'єктами права» [6, 42], тобто «... правовідносини в даному випадку розглядаються як явища, що мають вольову природу, як процес вольової взаємодії відповідних суб'єктів» [6, 41].

Іншими словами, доходимо висновку, що суспільні відносини набувають правового статусу не тоді (і не тому), коли їх починають регулювати юридичні норми як зовнішній щодо них чинник, а тому, що вони мають внутрішню правову природу. Це не означає, що всі відносини між людьми несуть в собі правовий вольовий чинник. Вони можуть містити і не правовий, наприклад, моральний вольовий чинник. Різниця між цими двома чинниками та ж сама, як і між мораллю та правом: один діє за необхідністю, примусово (правовий), а другий за потребою, як свобода морального волевиявлення.

Але в обох випадках чинник волевиявлення не є зовні привнесеним у відносини, а впливає безпосередньо з їх соціальної природи, є невід'ємним фактором людського співжиття.

Ще більш очевидно стає ця істина, коли розглядають різновиди правових відносин: конституційні, цивільні, кримінально-правові, оперативні (оперативно-розшукові, правоохоронні) тощо.

Саме зазначена обставина, точніше, удосконалення цих різновидів, визначають актуальність порушеної проблеми, оскільки правовідносини, власне, є родовими щодо цих різновидів. Зрозуміло, їх оновлення неможливе без урахування природи правових відносин взагалі.

Ця думка підтверджується аналізом окремих різновидів правовідносин, наприклад, економіко-правових, трудових відносин та ін. Безумовно, такий тип відносин у системі правовідносин є настільки визначальним за своєю питомою вагою, що, як пишуть окремі

автори, «... право, певною мірою, є продовженням економіки» [7, 247].

А це означає, що право містить у своїй природі економічну складову. Іншими словами, право й економіка не просто взаємодіють, а взаємопереплетені функціонально й змістовно, хоча в них і різні сутності.

Навіть якщо погодитися з тим, що серед основних функцій права є комунікативна, то в економіці ця функція очевидна: йдеться про зв'язки між людьми в процесі виробництва. А вони завжди правомірні або неправомірні, тобто виробниче і правове змістовно збігаються. Тому в окремих економічних теоріях і стверджується: «... не може свобода особиста та політична існувати без свободи економічної» [7, 248].

Вважаємо, що це передусім підтверджує буття природу права, оскільки виробничі відносини є синонімом суспільного буття, тобто за аналогією навіть чисто формально правовідносини є синонімом правобуття.

Ще більшою мірою однопорядковість економічних та правових відносин помітна, коли розглядаються трудові правовідносини, в яких, на нашу думку, сутнісний аспект права як волевиявлення досить очевидний.

Ось чому фахівці, аналізуючи властивості трудових відносин, на перше місце ставлять «вільне волевиявлення їх сторін», особистісний характер прав і обов'язків, індивідуальне регулювання трудових правовідносин» [8, 64]. При цьому вольовий правовий чинник, як правило, поєднують із забезпеченням тривалості, стабільності та надійності трудових правовідносин. Іншими словами, підкреслюючи їх безпеку спрямованість.

Або ж візьмемо конституційні правовідносини, в яких вказане волевиявлення реалізується у конституційних правах та свободах, зокрема у виборчій системі, правах людини та демократичних свободах. Можна сказати, що конституція декларує головне право людини, право на безпечне існування. По суті, зміст конституційних правовідносин становить діалектика єдності безпеки особи, суспільства та держави з економічною, інформаційною й державною безпекою (ст. 17 Конституції України).

Можливо, ці чинники, вольовий та безпековий, як сутнісні характеристики права і відрізняють правовідносини від усіх інших типів соціальних відносин, підкреслюючи їх специфіку й унікальність.

Щоб така істина не здавалася голосливою, зупинимось на аналізі ще одного виду правовідносин – правоохоронних, у яких безпекозабезпечувальна функція держави є пріоритетною. Правда, слід зазначити, що цей різновид правовідносин у своїй сутнісно-змістовній визначеності майже не розроблений. Більшість авторів взагалі вважає, що вони виникають лише «... у зв'язку з порушенням заборонних норм права, насамперед норм особливих частин КК та КпАП України» [9, 31].

З викладеною точкою зору важко погодитися, оскільки діяльність суб'єктів правоохоронних відносин, зокрема прокуратури, міліції, СБ України свідчить, що здійснення ними упереджувальної функції запобігання правопорушенню, а тим самим – втягнення в правовідносини, відбувається незалежно від наявних фактів порушення норм права.

Упереджувальні дії правоохоронних органів, тобто професійний обов'язок та його виконання, і є вольовими актами, спрямованими на суворе дотримання норм права, а отже, забезпечення надійного, стабільного існування особи, суспільства, держави. У цьому зв'язку викликає сумнів увесь традиційний підхід до первинності нормативного регулятора стосовно феномена правовідносин. Нагадаємо цю точку зору: відносини між людьми тому правові, що регулюються нормами права.

Проте чи не є істинним інший, діаметрально протилежний підхід: правовідносини між людьми виникають не тому, що їх зумовлюють існуючі норми права, а передусім через потреби реалізації волі людини до існування спільно з іншими у процесі матеріальної та духовної діяльності. Адже правовідносини – різновид відносин суспільних, а останні існують не тому, що їх суб'єктивно регулює суспільство, а тому, що люди в процесі життєдіяльності вступають в об'єктивні, не залежні від їх свідомості зв'язки (насамперед виробничі).

Наводимо відоме визначення суспільних відносин, оскільки воно є родовим поняттям стосовно правовідносин: «Суспільні відносини – це відносини між людьми, які встановлюються в процесі їх спільної практичної та духовної діяльності» [10, 254].

Що ж стосується сутнісних, видових ознак правовідносин, які визначають їх саме як правові відносини, що відрізняє їх від інших різновидів суспільних відносин, то це, як ми вже наголошували, насамперед сутнісні характерис-

тики права, а саме: свобода самовиявлення, потреби у безпечному, надійному, стабільному існуванні і, як наслідок, унормування зв'язків між людьми. Виходимо з того, що воля до самоіснування, потреба в самоіснуванні не мають нічого спільного з самоізоляцією людини. Навпаки, йдеться про те, що унікальність, неповторність людини як самості вимагає опредмечення всіх притаманних їй можливостей. Це може бути здійснене лише через зв'язок з іншими індивідами (людьми) у процесі їх взаємодії, що, природно, потребує регуляції, у т.ч. нормативно-правової.

Резюмуючи все зазначене вище, правовідносини можна визначити як різновид суспільних зв'язків, стосунків, опосередкувань між людьми в процесі їх взаємодії, сутнісність яких полягає в реалізації їх волі до безпечного, стабільного, надійного і, відповідно до цього, в нормованого існування. Не претендуємо на бездоганність цього визначення, як не вважаємо його самодостатнім: скоріш, це методологічний орієнтир для визначення всіх інших конкретних різновидів правовідносин та аналізу сучасних їх видозмін.

Список використаних джерел:

1. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ткаченко Ю.Г. – М.: Юридическая литература, 1980. – 176 с.
2. Дудин А.П. Диалектика правоотношения / Дудин А.П. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1983. – 121 с.
3. Юридична енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. – 736 с. – Т. 5: П-С.
4. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Халфина Р.О. – М.: Юридическая литература, 1974. – 352 с.
5. Козюбра Н.И. Социалистическое право и общественное сознание / Козюбра Н.И. – К.: Наукова думка, 1979. – 207 с.
6. Бурлай Е.В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / Бурлай Е.В. – К.: Наукова думка, 1987. – 92 с.
7. Проблемы истории государства и права: учеб. пособ. / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 1999. – 504 с.
8. Барабаш О. Щодо властивостей трудових правовідносин / О. Барабаш // Право України. – 1993. – № 3. – С. 64–69.
9. Юриста О. Динаміка правоохоронних відносин / О. Юриста // Право України. – 2001. – № 2. – С. 31–34.
10. Философский словарь. – М.: Политиздат, 1968. – 432 с.

*Володимир ЯЩЕНКО,
Анатолій ЩУРОВСЬКИЙ*

ФЕНОМЕН ПРАВОВІДНОСИН ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Резюме

Автори звертаються до сутності та змісту визначальної філософсько-правової категорії – правовідносин, яку кваліфікують як правобуття усієї системи стосунків у суспільстві.

*Владимир ЯЩЕНКО,
Анатолій ЩУРОВСКИЙ*

ФЕНОМЕН ПРАВООТНОШЕНИЙ КАК НАУЧНАЯ ПРОБЛЕМА

Резюме

Автори обращаются к сущности и содержанию определяющей философско-правовой категории – правоотношений, которую квалифицируют как правобытие всей системы общественных отношений.

*Volodymyr YASCHENKO,
Anatoliy SCHYUROVSKY*

PHENOMENON OF LEGAL RELATIONS AS A SCIENTIFIC PROBLEM

Summary

The authors apply to the essence and content of such determinative philosophical legal category as «legal relations» which is qualified as lawbeing of all social system.